

OBILJEŽJA VRŠNJAČKOG NASILJA

Pregledni članak
Primljeno: prosinac, 2010.
Prihvaćeno: svibanj, 2011.
UDK 159.97-053.2

Kristina Sesar¹
Centar za mentalno zdravlje
Dom zdravlja Široki Brijeg
Bosna i Hercegovina

SAŽETAK

Ovaj rad pruža pregled posljedica vršnjačkog nasilja koje se događa među djecom i adolescentima. Usmjerali smo se na definiranje vršnjačkog nasilja, učestalost ovog problema, karakteristike djece koja su izložena nasilju, djece koja su počinitelji nasilja te djece koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine. Razmotrene su posljedice nasilnog ponašanja, kako za djecu koja se nasilno ponašaju tako i za djecu koja su izložena nasilnom ponašanju. Naglasili smo da su svi pojedinci koji su uključeni u vršnjačko nasilje, bilo kao počinitelji nasilja, kao djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine te djeca koja su izložena nasilnom ponašanju, na neki način psihološki pogođeni takvim iskustvom. Psihološke posljedice koje imaju djeca i adolescenti uključeni u vršnjačko nasilje, središnja su tema ovog rada.

Ključne riječi:

vršnjačko nasilje, dijete koje je izloženo nasilju, dijete koje je počinitelj nasilja, psihološka prilagodba, čimbenici rizika.

UVOD

Vršnjačko nasilje nesumnjivo je vrlo česta pojava. Djeca u školi, ali i izvan nje, mogu biti uzastopno i sustavno uznemiravana i napadana od strane svojih vršnjaka. Većina odraslih osoba sjeća se ove pojave iz vlastitih školskih dana, a kao primjer navodimo pojedince koji su u svom razredu bili

¹ Dr. sc. Kristina Sesar, psihologinja, e-mail: kristina.sesar@tel.net.ba

odbačeni od ostalih, kojima se netko rugao, s kojima nitko nije htio sjediti, izazivao ih ili čak tjelesno zlostavljao. Sve do kraja 1960-ih i ranih 1970-ih godina ponašanja koja se danas opisuju kao vršnjačko nasilje smatrana su sastavnim dijelom ljudskog razvoja, odnosno prolaznim obredom karakterističnim za djetinjstvo. Do promjene u stavu prema vršnjačkom nasilju došlo je 1972. godine kada je švedski liječnik po imenu Heinemann zabilježio svoja zapažanja o nasilju među skupinom djece na školskom igralištu (Rivers, Duncan i Besag, 2007.). Heinemannova (1972.) studija je prvo istraživanje nasilja među školskom djecom – ponašanja koje je on nazvao i opisao kao *mobbing*. Navedeno istraživanje bilo je popraćeno istraživanjem Dana Olweusa koji je sustavno istražio prirodu, frekvenciju i dugotrajne posljedice nasilja među djecom (eng. *mobbing*) u skandinavskim školama (Olweus, 1998.). Istraživanja nasilja među djecom (eng. *bullying*) u Velikoj Britaniji počela su ranih 90-ih godina prošlog stoljeća korištenjem Olweusova instrumenta za istraživanje nasilja među djecom (Rivers, Duncan i Besag, 2007.). U istraživanjima koja su slijedila (Whitney i Smith, 1993.) proširen je opseg ponašanja povezanih s nasiljem među djecom (*bullyingom*). U procjenu biva uključeno širenje tračeva, socijalna izolacija, destrukcija te gubitak ili krađa osobnog vlasništva. Nakon istaknute problematike, došlo je do povećanog zanimanja za pojave vezane za vršnjačko nasilje kao i brojna istraživanja. I dok je na našim područjima problem vršnjačkog nasilja tek u početnim fazama istraživanja, odnosno u fazi utvrđivanja raširenosti pojave, u razvijenim zemljama svijeta problem vršnjačkog nasilja već je prošao kroz nekoliko faza: od utvrđivanja učestalosti pojave, rada na senzibilizaciji javnosti za ovaj problem, svijesti o potrebi za interdisciplinarnim pristupom problemu, povećanom angažmanu nadležnih institucija, prikupljanju sredstava i podrške vladajućih institucija, izrade preventivskih i intervencijskih programa te konačno evaluaciji preventivskih i intervencijskih programa.

S ciljem da se ukaže na relevantnost i važnost proučavanja problema vršnjačkog nasilja, u ovom radu govorit će se o obilježjima vršnjačkog nasilja, karakterističnim profilima sudionika u vršnjačkom nasilju te čimbenicima rizika za pojavu nasilnog ponašanja. Istaknute su poteškoće u psihološkoj prilagodbi djece sudionika vršnjačkog nasilja, kao i pristupi, metodološkim poteškoćama i etičkim aspektima istraživanja vršnjačkog nasilja.

Obilježja vršnjačkog nasilja

Prema Olweusu (1998.), dijete je zlostavljano kada je učestalo i trajno izloženo negativnim postupcima od strane jednoga ili više djece. U okviru definicije ističu se tri bitna elementa: trajanje, negativni postupci i neravnopravan odnos snaga. Iako

se pojedinačni slučaj ozbiljnijeg nasilja može smatrati nasilništvom, u definiciji se naglašava trajnost i ponavljanje negativnih postupaka. Pod negativnim postupcima podrazumijeva se djelovanje pojedinca kada on namjerno zadaje ili nastoji zadati ozljedu ili bilo kakvu neugodnost drugom pojedincu. Dijete koje je izloženo nasilju teško se brani i donekle je bespomoćno u odnosu prema onome tko se nasilno ponaša.

Na različite načine pokušalo se odrediti podvrste ili oblike vršnjačkog nasilja, odnosno u nekim slučajevima agresivnosti među djecom općenito. Vršnjačko nasilje najčešće se dijeli u dva glavna oblika: tjelesno i verbalno. Tjelesno nasilje je najuočljiviji oblik te podrazumijeva udaranje, guranje, štipanje i sl. Verbalno nasilništvo najčešće prati tjelesno, a podrazumijeva vrijeđanje, širenje glasina, stalno zadirkivanje... U navedenim oblicima nasilja mogu se izdvojiti četiri podvrste nasilnog ponašanja: emocionalno nasilništvo koje je usko povezano s prijašnja dva te uključuje namjerno isključivanje djeteta koje je izloženo nasilnom ponašanju iz zajedničkih aktivnosti razreda ili dječje grupe; ignoriranje; kulturalno nasilništvo koje podrazumijeva vrijeđanje na nacionalnoj, religijskoj i rasnoj osnovi, i posljednje, ekonomsko nasilništvo koje uključuje krađu i iznuđivanje novca (Bilić i Karlović, 2004). Crick i Grotzinger (1995.) navode da postoji razlika između tjelesne ili očevidne agresije i relacijske agresije. Relacijsku agresiju definirali su kao povređivanje drugih kroz svrhovitu manipulaciju i oštećivanje odnosa, dok je tjelesna agresija definirana u skladu s neskrivenim aktivnostima, kao što su udaranje i guranje. Međutim, trebamo se zapitati može li tjelesno ponižavanje nekog djeteta istovremeno imati i namjeru da se to dijete liši potpore od strane druge djece, odnosno može li izloženost tjelesnoj agresiji za posljedicu imati utjecaj na samopoštovanje i/ili socijalni status djeteta.

Drugi način kategorizacije vršnjačkog nasilja je usmjeravanje pažnje na prirodu ciljne grupe prema kojoj su usmjerena negativna ponašanja. Ako su negativne aktivnosti usmjerene prema osobi različite rasne grupe u odnosu na osobu koja se je počinitelj nasilja, onda se to često naziva »rasnim nasiljem među djecom« ili »rasnim uznemiravanjem«. Ovu vrstu vršnjačkog nasilja teško je utvrditi zbog toga što dijete druge rasne pripadnosti koje doživljava nasilje može biti izloženo nasilju koje nije rasno uzrokovano. Dijete koje se nasilno ponaša prema jednom članu neke rasne grupe, može biti dobar prijatelj s nekim drugim djetetom iste rasne skupine. Connolly i Keenan (2000.) definiraju rasno uznemiravanje kao akciju i ponašanje koje je namjerno diskriminirajuće prema nekome, odnosno čine da se ta osoba osjeća neprihvaćeno ili marginalizirano zbog svog rasnog identiteta.

U posljednje vrijeme često se može čuti i za termin »seksualno nasilje među djecom« (eng. *sexual bullying*) (Duncan, 1999.). Autori ga razlikuju od spolnog uznemiravanja, a podrazumijeva neželjeni tjelesni kontakt i uvredljive komentare,

odnosno ponašanja koja se preklapaju s onim što se generalno podrazumijeva pod vršnjačkim nasiljem.

Djeca sa posebnim potrebama pod većim su rizikom za izloženost nasilju u odnosu na ostalu djecu (Rigby, 2002.). Holzbauer i Berven (1996.) pisali su o »maltretiranju«, praktički sinonimu za *bullying*. Ovaj oblik uznemiravanja autori definiraju kao nepoželjno dosađivanje, uznemiravanje, prisiljavanje, izrugivanje ili prijetnje osobi s invaliditetom. Ono podrazumijeva različite oblike neprihvatljivog verbalnog ponašanja, odnosno tjelesnog nasilja ili primjenu sile.

Ortega i Mora-Merchan (1999.) smatraju da postoji potreba za identifikacijom stvarnog vršnjačkog nasilja koje se javlja kada dijete ili mlada osoba koja doživljava nasilje osjeća potpunu bespomoćnost te ne može pobjeći od nasilja koje može biti vidljivo kao šala ili igra koja nema za posljedicu istu blagu anksioznost i bespomoćnost. Rigby (2002.) smatra da se o vršnjačkom nasilju treba razmišljati kao o aktivnosti koja se javlja uzduž kontinuuma težine. Također, smatra da nije lako postići dogovor o tome što predstavlja blage, umjerene i ekstremne forme vršnjačkog nasilja. To je djelomično zbog toga što posljedice različitih oblika vršnjačkog nasilja mogu varirati od osobe do osobe. Neka osoba može biti povrijeđena zadirkivanjem na neku temu na koju je ona visoko osjetljiva, ali istovremeno se ta ista osoba ne mora osjećati povrijeđeno ako je doživjela blagi fizički napad. Prema Rigbyju (2002.), kriteriji koji bi se trebali uzeti u obzir kada se prosuđuje o ozbiljnosti nekog nasilnog ponašanja su: (1) oblik nasilnog ponašanja npr. blago zadirkivanje nasuprot tjelesnom napadu; (2) trajanje nasilja, odnosno traje li kraće ili duže razdoblje; (3) frekvencija nasilnog ponašanja npr. događa li se dnevno, tjedno ili manje često. Manje ozbiljno nasilje podrazumijeva periodično zadirkivanje, nazivanje podrugljivim imenima i situacijsko isključivanje. Ono može biti peckavo i neugodno, može eskalirati, a zatim uključivati i ozbiljnije oblike nasilja. Većina vršnjačkog nasilja odvija se na navedenoj razini. Umjereno ozbiljno vršnjačko nasilje podrazumijeva slučajeve kada je dijete kroz neko vrijeme subjekt sustavnih i bolnih oblika zlostavljanja. To može uključivati okrutno ruganje, kontinuirano isključivanje, prijetnje ili neke relativno umjerene oblike tjelesnog zlostavljanja npr. guranje ili udaranje. Teški oblici nasilja javljaju se kada je zlostavljanje posebno okrutno i intenzivno, osobito ako se javlja u nekom produženom razdoblju i kada je jako uznemiravajuće za dijete koje je izloženo nasilju. Ono često uključuje ozbiljne oblike tjelesnog napada, ali o teškim oblicima nasilja možemo govoriti i u slučajevima kada ne-tjelesni oblici vršnjačkog nasilja uključuju gotovo potpuno ili potpuno isključivanje iz grupe (Rigby, 2002.).

Iako je teško klasificirati vršnjačko nasilje uzduž ovog kontinuuma, razlozi za klasificiranje su vrlo pragmatični. Kao prvo, ako se kao nasilje klasificiraju samo oni oblici zlostavljanja na koje Ortega i Mora-Merchan (1999.) gledaju kao na

»realne«, može se dogoditi da ignoriramo velik dio nasilja koji je jasno nepoželjan, iako uzrokuje blagu anksioznost i bespomoćnost. Drugo, ako sugeriramo da je svo nasilje jednako, možemo stvoriti impresiju da bi se sa svim oblicima nasilja trebalo suočavati na isti način. Na primjer, na isti način bi se trebao tretirati slučaj povremenog ruganja kao i ponavljano tjelesno nasilje (Rigby, 2002.).

Postavlja se pitanje je li vršnjačko nasilje posljedica djelovanja grupe ili pojedinca? Švedski psiholog Pikas (1989.) smatra da je uključenost grupe gotovo univerzalna čak i kada je određeno nasilje provedeno od strane pojedinca, dok Ross (1996.) na vršnjačko nasilje gleda kao na pretežno individualno djelovanje. Ovo pitanje je jako važno jer planiranje intervencija u slučajevima nasilja među djecom ovisi o tome gleda li se na nasilno ponašanje kao da je određeno ličnošću pojedinca ili je funkcija grupe.

Dok općenito mislimo o djeci koja doživljavaju nasilje u okviru vršnjačkog nasilja kao o pojedincima koja su ponekad izolirana, možemo vidjeti da i djeca izložena nasilju mogu činiti grupe. Grupiranje djece koja su izložena nasilju javlja se u situacijama kada su pojedinci zbog nekog razloga zajedno, kao na primjer učenici u razredu ili dijele zajedničke interese kao što je članstvo u računalnom ili šahovskom klubu, ili imaju neka druga zajednička obilježja (npr. rasno ili etničko podrijetlo ili tjelesne nedostatke). Skupine djece koje doživljavaju nasilje mogu se razlikovati u kohezivnosti. One mogu težiti nalaženju u isto vrijeme na istom mjestu, mogu biti »odabrane« od jednog djeteta ili grupe djece koja se nasilno ponašaju prema drugima ili mogu biti konfrontirane u grupi s pojedincem ili skupinom koja ih može ozlijediti (Rigby, 2002.).

Učestalost vršnjačkog nasilja značajno varira u odnosu na zemlju u kojoj je istraživanje provedeno i u rasponu je od 9% do 54% (Nansel i sur., 2004.; Dake, Price i Telljohann, 2003.; Mazur i Malkowska, 2003.; Due i sur., 2005.). Ako se promatra učestalost s obzirom na ulogu u nasilnom ponašanju, rezultati istraživanja pokazuju da je 7-23% ispitanika identificirano kao počinitelji nasilja, 5-12% kao djeca koja doživljavaju nasilje i 2-21% ispitanika kao djeca koja doživljavaju nasilje, ali su i počinitelji nasilja (Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Mazur i Malkowska, 2003.; Yang i sur., 2006.; Forero i sur., 1999., Ivarsson i sur., 2005.). Švedska i Wales imaju najnižu (3%), a Danska najvišu učestalost počinitelja nasilja od 20%. Najmanji broj djece koja doživljavaju nasilno ponašanje i koja su istovremeno nasilna prema drugoj djeci utvrđen je u Švedskoj (1%), dok je najveća zastupljenost takve djece u Litvi (20%). Kada se radi o djeci koja su izložena nasilnom ponašanju, njihova zastupljenost u vršnjačkom nasilju kreće se od 5% u Švedskoj do 20% u Litvi. Navedeni rezultati odnose se na istraživanje provedeno u 22 europske zemlje (Nansel i sur., 2004.).

Woods i White (2005.) proveli su istraživanje među 242 učenika viših razreda osnovne škole kako bi ispitali učestalost direktnih i verbalno/relacijskih oblika nasilnog ponašanja. Utvrdili su da su relacijski oblici nasilnog ponašanja učestaliji među djecom u odnosu na direktne oblike nasilnog ponašanja.

Rezultati istraživanja učestalosti vršnjačkog nasilja provedenog u Hrvatskoj primjenom Upitnika nasilnik/žrtva D. Olweusa na uzorku od 309 učenika viših razreda zagrebačkih osnovnih škola ukazuju da je 17% djece identificirano kao počinitelji nasilja (Elez, 2003.). Stručnjaci iz Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba dobili su 2003. godine istraživanjem o školskom nasilju u 25 osnovnih škola u 13 gradova Hrvatske ovakve rezultate: 19% djece bilo je izloženo nasilnom ponašanju svakodnevno, 8% djece bili su izloženi nasilnom ponašanju, ali su istovremeno bili i počinitelji nasilja, a 8% djece bilo je nasilno prema drugoj djeci (Bilić i Karlović, 2004.).

Učestalost nasilnog ponašanja opada s godinama, odnosno kako učenici napreduju kroz razrede (Mazur i Malkowska, 2003.; Dake, Price i Telljohann, 2003.; Seals i Young, 2003.). Vršnjačko nasilje najčešće se događa u razdoblju od 4. do 8. razreda osnovne škole (Bilić i Karlović, 2004.). Za razliku od direktnih oblika nasilnog ponašanja čija učestalost opada s dobi, učestalost relacijskih oblika vršnjačkog nasilja raste s dobi (Rivers i Smith, 1994.).

Karakteristični profili sudionika u vršnjačkom nasilju i čimbenici rizika za pojavu nasilnog ponašanja

Četiri su karakteristična profila koja se mogu razlikovati u okviru vršnjačkog nasilja: djeca koja su izložena nasilju, djeca koja se nasilno ponašaju, djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine te djeca koja ni na koji način ne sudjeluju u vršnjačkom nasilju (Salmivalli i sur., 1996.).

Počinitelji nasilja imaju lošije psihosocijalno funkcioniranje u odnosu na ostalu djecu u razredu (Craig, 1998.; Kumpulainen i sur., 1998.). Utvrđeno je da imaju poteškoće u prilagodbi na školu, manje potpore od strane nastavnika te da ih nastavnici procjenjuju kao »teže«, odnosno frustrirajuće pojedince u razredu (Nansel i sur., 2001., 2004.; Demaray i Malecki, 2003.).

Istraživanja kognitivnog kapaciteta počinitelja nasilja relativno su ograničena i kontroverzna. Rezultati nekih istraživanja (Sutton, 1998.; Baron-Cohen i sur., 1999.) ukazuju da su kod djece koja pri zlostavljaju koriste verbalne oblike nasilja utvrđene više kognitivne sposobnosti u odnosu na djecu koja ni na koji način ne sudjeluju u nasilnom ponašanju te da djeca koja pri zlostavljanju koriste tjelesne oblike nasilnog ponašanja imaju niže kognitivne sposobnosti u odnosu na djecu isključenu

iz nasilnog ponašanja. Počinitelje nasilja karakterizira nedostatak razumijevanja za ono što im je rečeno, lošija prosudba, selektivno pamćenje, sumnjičavost, nekreativnost, kompulzivna potreba da kontroliraju druge, kao i opsjednutost čistoćom (Field, 1999.). Smatraju da će postići uspjeh pomoću svoje agresije i nisu osjetljivi na nanošenje boli i patnje. Informacije o svojim žrtvama procesiraju na rigidan i automatski način (Perry, Perry i Kennedy, 1992.). Izbor žrtve opravdavaju provokacijom od strane žrtve ili jednostavno zato što ne vole osobu koju biraju za žrtvu (Boulton i Underwood, 1992.).

Počinitelji nasilja su u odnosu na ostale sudionike vršnjačkog nasilja emocionalno nezreliji, imaju poteškoća u uspostavljanju i održavanju intimnih odnosa, manje su empatični, imaju česte promjene raspoloženja, nedosljedni su, lako se razljute, impulzivniji su i nemaju osjećaj krivnje ili grižnje savjesti (Field, 1999.). Depresivni simptomi i suicidalne misli učestaliji su kod djece koja su kategorizirana kao počinitelji nasilja u odnosu na ostalu djecu (Rigby, 1998.; Slee, 1995.).

Slee i Rigby (1993.) utvrdili su da se počinitelji nasilja neprijateljski odnose prema drugoj djeci, manje su socijalno osjetljivi i kooperativni, imaju pozitivne stavove prema nasilju i skloni su agresivnosti, impulzivnosti i dominantnosti u socijalnim odnosima (Olweus i Endresen, 1998.; Craig, 1998.; Kumpulainen i sur., 1998.). Česta hipoteza da su počinitelji nasilja ustvari anksiozni i nesigurni te da te osjećaje maskiraju agresivnim ponašanjem, nije potvrđena na razini grupe u Olweusovom istraživanju (1994.). On je zaključio da počinitelji nasilja imaju obrazac agresivnog ponašanja u kombinaciji s tjelesnom snagom. Dječaci počinitelji nasilja tjelesno su snažniji od djece koja doživljavaju nasilje, iako to ne mora biti konstantna karakteristika (Olweus, 1993.).

Iznenaduje činjenica da je na temelju samoizvještaja utvrđeno kako počinitelji nasilja lako uspostavljaju prijateljstva te imaju podršku ostale djece u razredu, jednaku kao i djeca koja ni na koji način ne sudjeluju u nasilnom ponašanju (Nansel i sur., 2001., 2004.; Demaray i Malecki, 2003.).

Djecu koja doživljavaju nasilje, u usporedbi s ostalom djecom, karakterizira depresivnost, anksioznost, nesigurnost i sklonost samoubojstvu (Craig, 1998.; Kumpulainen i sur., 1998.; Perry, Kusel i Perry, 1988.; Schwartz i sur., 1998.; Rigby, 2002.). Imaju nisko samopouzdanje i samopoštovanje, introvertirane su, neasertivne, pasivne, submisivne osobe, a javlja se i tendencija da sebe okrivljuju za poteškoće. Njihove socijalne vještine lošije su u odnosu na ostalu djecu (Rigby, 2002.; Schwartz, 2000.; Boulton i Smith, 1994.; Olweus, 1994.; Mynard i Joseph, 1997.). Osjećaju se usamljenije i manje sretno u školi te imaju manje dobrih prijatelja (Nansel i sur., 2001., 2004.). Žrtve su uglavnom u jednakoj mjeri i dječaci i djevojčice, a u tjelesnom izgledu uočava se krhka građa i niži rast (Pedreira-Masa, Rodrigues-Piedra i Seoane-Lago, 2006.; Munni i Malhi, 2006.; Baldry, 2003.; Voss i Muligan, 2000.).

U posljednje vrijeme istraživači su se počeli baviti ispitivanjem karakteristika djece koja trpe nasilje, ali se i nasilno ponašaju prema drugima. Oko polovice ispitanika koji su identificirani kao počinitelji nasilja izvještavaju da su bili i izloženi nasilju. Djeca koja trpe nasilje, ali se i nasilno ponašaju prema drugima (tzv. »provokativne žrtve«), karakterizira osobnost koja se djelomično preklapa s karakteristikama počinitelja nasilja i karakteristikama djece koja su izložena nasilju, ali se čini da se oni ipak razlikuju u nekim područjima od ostalih sudionika vršnjačkog nasilja (Rigby, 2002.).

Djeca koja trpe nasilje, ali se i nasilno ponašaju prema drugima imaju slabije samopoštovanje (Andreou, 2000.). Na skalama neuroticizma i psihoticizma postižu više rezultate u odnosu na ostale sudionike vršnjačkog nasilja (Mynard i Joseph, 1997.). Imaju veći rizik za različite oblike problema u ponašanju kao što su hiperaktivnost, agresivnost, ovisnost o alkoholu, delinkvencija i izbjegavanje roditeljskih pravila (Wolke i sur., 2000.; Schwartz, 2000.). Pokazuju izraženiju anksioznost i depresivnost. Imaju niže rezultate na mjerama školskih sposobnosti, prosocijalnog ponašanja, samokontrole, socijalnog prihvaćanja i samopoštovanja. Funkcioniraju lošije u usporedbi s djecom koja su počinitelji nasilja, odnosno djecom koja su izložena nasilnom ponašanju (Hanish i Guerra, 2004.; Nansel i sur., 2001., 2004.; Schwartz, 2000.; Olweus, 1993.). Sami sebe opisuju kao snažne osobe, ali i kao osobe koje posjeduju mnogobrojne negativne karakteristike.

Rezultati istraživanja ukazuju da postoje razlike među djecom koja doživljavaju nasilje, počiniteljima nasilja i djecom koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine s obzirom na njihov spol. Dječaci su više od djevojčica uključeni u vršnjačko nasilje, bez obzira o kojoj ulozi u vršnjačkom nasilju se radi (Seals i Young, 2003.; Yang i sur., 2006.; Forero i sur., 1999.). Pokazalo se, međutim, da kad se radi o izloženosti nasilju, onda su razlike između dječaka i djevojčica manje (Espelage, Mebane i Adams, 2004.; Hanish i Guerra, 2004.; Pellegrini, Bartini i Brooks, 1999.; Schwartz, 2000.; Venstra i sur., 2005.).

Dječaci su češće počinitelji direktnih oblika nasilnog ponašanja, dok djevojčice učestalije koriste relacijsku agresiju i indirektno zlostavljanje (Craig, 1998.; Crick i Bigbee, 1998.; Crick i Grotpeter, 1995.). Nazivanje pogrdnim imenima i socijalno isključivanje oblici su zlostavljanja koji su česti i kod dječaka i kod djevojčica. Udaranje i prijetnje su oblici nasilja češći kod dječaka, dok su ogovaranje i uzimanje osobnih stvari oblici nasilnog ponašanja karakterističniji za djevojčice (Wolke i sur., 2001.).

Veća je vjerojatnost da djevojčice budu zlostavljane od strane i dječaka i djevojčica, dok su dječaci predominantno zlostavljani od strane vlastitog spola (Rigby, 2002.). Dječaci u dobi od 8 do 11 godina češće se nasilno ponašaju samostalno nego kao članovi grupe, dok dječaci u dobi iznad 11 godina češće čine nasilje u grupi (Rigby, 2002.).

Nasilje u školi je u većini slučajeva kolektivni a ne individualni čin. U većini istraživanja nasilnog ponašanja utvrđeno je da se nasilje događa na igralištima ili drugim javnim prostorima kao što su razredi ili hodnici, u prisutnosti druge djece (Smith i sur., 1999.). Prema rezultatima istraživanja u kanadskim školama (O'Connell, Pepler i Craig, 1999.; Craig, Pepler i Atlas, 2000.) u prosjeku je 4,2% djece prisutno u svakoj od epizoda nasilja i većinu vremena (53,9%) oni samo promatraju i pasivno podržavaju vršnjačko nasilje. Iako istraživanja konzistentno pokazuju da većina djece (oko 60-70%) izjavljuje da ne vole nasilje koje se događa među djecom, da osjećaju simpatiju za djecu koja su izložena nasilju ili im žele pomoći, u stvarnosti pomažu samo u 25,4% slučajeva (Rigby, 1997.; O'Connell, Pepler i Craig, 1999.). Craig i suradnici (2000.) pretpostavljaju da izostanak intervencije djece u većini epizoda nasilja može biti posljedica nedostatka strategija kako pomoći djetetu koje je izloženo nasilju, prije nego izostanka empatije prema djeci koja doživljavaju nasilje. Ipak, značajan postotak djece izjavljuje da oni ne bi pomogli djetetu koje je izloženo nasilju ili da ponekad čak i uživaju u nasilju koje promatraju (Smith i Shu, 2000.). Strah da će i oni sami doživjeti nasilje od strane vršnjaka ako stanu u obranu djeteta koje trpi nasilje, također može zastrašiti promatrače, odnosno potencijalne pomagače. Kanetsuna i Smith (2002.) utvrdili su da većina djece (71%) smatra da promatrači trebaju aktivnije intervenirati u slučajevima vršnjačkog nasilja na način da ga direktno zaustave ili da kažu nastavniku. Samo 30% djece misli da promatrači u stvarnosti to i urade. Većina djece smatra da promatrači ne poduzimaju ništa kako bi spriječili nasilje, samo nastoje izbjeći vlastitu uključenost (31%), dok pojedini čak uživaju gledajući (23%). Prema rezultatima navedenog istraživanja, 10% djece smatra da se promatrači uopće ne uznemire zbog činjenice da je netko izložen nasilju.

Intenzivno kažnjavanje od strane roditelja i restriktivne odgojne mjere pokazale su se kao čimbenici rizika za agresivno ponašanje djece već u razdoblju ranog djetinjstva (Sears i sur., 1953.; Eron i sur., 1963.; Pettit, Dodge i Brown, 1988.). U istraživanju provedenom u Italiji ispitivana je povezanost između stila roditeljstva i odnosa djece s drugim učenicima u školi (Baldry i Farringtona, 1998.). Utvrđeno je da djeca koja se nasilno ponašaju imaju roditelje koji su autoritarni, nesupportivni te skloni kažnjavanju svoje djece u odnosu na roditelje djece koji ni na koji način ne sudjeluju u nasilnom ponašanju. Ne samo počinitelji nasilja, već i djeca koja su izložena nasilju te djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine, procijenila su da im roditelji imaju autoritaran stil odgoja. Popustljivo ponašanje roditelja također je povezano s agresivnošću kod djece (Levy, 1966.). Sears (1961.) je utvrdio povezanost između pretjerano tolerantnog, liberalnog stava roditelja i antisocijalnog, agresivnog ponašanja dvanaestogodišnjaka.

Počinitelji nasilja procjenjuju da njihovu obitelj karakterizira slaba kohezivnost, dok je nasuprot tome kohezivnost u obitelji djece koja su izložena nasilju procijenjena kao jako izražena, što može biti pokazatelj prezaštićivanja (Bowers, Smith i Binney, 1992.; Batsche i Knoff, 1994.). Osim toga, djeca koja trpe nasilje procjenjuju da je komunikacija među članovima njihove obitelji lošija, funkcioniranje obitelji općenito je lošije, imaju lošiju obiteljsku strukturu, izražavanje pozitivnih emocija rijetko se događa. Uslijed toga, rijetko se s roditelja na djecu prenose neke dobre vrijednosti (Rigby, 1994.). Finnegan, Hodges i Perry (1998.) utvrdili su da je viktimizacija povezana s percipiranom pretjeranom zaštitom dječaka od strane majke te percipiranim odbacivanjem djevojčica od strane majki. Utvrđena je i povezanost između veće angažiranosti roditelja u školi i uloge žrtve. Roditelji koji u školu dolaze češće nego što je to uobičajeno mogu na taj način reflektirati roditeljsku svjesnost o djetetovim poteškoćama, ali istovremeno i ukazivati na nesamostalnost ili neke druge poteškoće svoje djece (Nansel i sur., 2001., 2004.).

Djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga istovremeno i sama čine, dolaze iz obitelji u kojima roditelji imaju neprijateljske stavove i manje su uključeni u živote svoje djece (Bowers, Smith i Binney, 1992.). Oni češće, u odnosu na djecu koja doživljavaju nasilje i djecu koja se nasilno ponašaju prema drugoj djeci, procjenjuju da su njihovi roditelji nekonzistentni u provođenju discipline (pretjerano zaštićivanje i zanemarivanje). Odnosi snaga u obitelji manje su strukturirani i nedostaje topline (Bowers, Smith i Binney, 1992.).

Majke koje izražavaju svoje misli, osjećaje i uvjerenja na direktan, iskren i adekvatan način te pri tome uvažavaju prava svoje djece (Hart, Ladd i Burleston, 1990.; Pettit i sur., 1991.), kao i očevi koji imaju razumijevanja za probleme svoje djece (Henggeler i sur., 1991.), odnosno roditelji koji nisu agresivni u rješavanju sukoba, (Strassberg i sur., 1992.) imaju djecu koja su rijetko počinitelji nasilja.

Sudjelovanje u vršnjačkom nasilju kao počinitelj nasilja i/ili kao dijete koje doživljava nasilje, može biti povezano s pripadnošću određenim socijalnim grupama ili kategorijama. Utjecaj ostalih učenika, osobito bliskih prijatelja, u određenim trenucima može biti presudan za to hoće li će doći do zlostavljanja ili ne. Pri tome se misli na odobravanje prijatelja koje je puno važnije nego odobravanje od strane roditelja (Rigby, 1997.). Nedostatak pozitivnog odraslog modela, nesigurno susjedstvo, malo ili nimalo vremena provedenog uz odrasle osobe u blizini, kao i negativan utjecaj druge djece, također predstavljaju čimbenike rizika za nasilno ponašanje (Espelage, Mebane i Adams, 2004.).

Istraživanja povezanosti između sudjelovanja djece u vršnjačkom nasilju i socio-ekonomskog statusa njihovih roditelja dala su neujednačene rezultate. Manje je vjerojatno da će počinitelji nasilja biti djeca čiji su roditelji na rukovodećim poslovima. Za djecu čiji roditelji obavljaju manualne poslove vjerojatnije je da će

trpjeti nasilje, ali i nasilno se ponašati prema drugima (Mellor, 1999.). Nasilje među djecom mnogo se češće javlja kod djece iz socijalno nepovoljnijih područja te kod djece koja žive unutar gradskih područja (Junger-Tas, 1999.; Whitney i Smith, 1993.). Međutim, u nekim drugim istraživanjima (Olweus, 1999.; Almeida, 1999.; Ortega i Mora-Merchan, 1999.) nije utvrđena statistički značajna povezanost između socijalnog statusa i uloge u vršnjačkom nasilju.

Utvrđeno je da tjelesne razlike među djecom mogu predstavljati čimbenik rizika za izloženost nasilju (Olweus, 1993.). Djeca s određenim poteškoćama češće su izložena nasilju u odnosu na drugu djecu. Pod poteškoćama podrazumijeva se tjelesni ili psihološki nedostatak ili disfunkcija. Istraživanja pokazuju da su djeca s posebnim potrebama mnogo češće izložena nasilju nego ostala djeca (Dawkins, 1996.; Yude, Goodman i McConachie, 1998.). Također se pokazalo da je vidljivost nedostatka važan čimbenik rizika. Djeca u invalidskim kolicima izložena su većem riziku nego djeca s oštećenjem sluha (Maras i Brown, 2000.). Djeca s neobičnim facijalnim izgledom i/ili s hemiplegijom (Dawkins, 1996.), djeca sniženih kognitivnih sposobnosti (Nettelbeck i sur., 2000.) te djeca koja mucaju (Hugh-Jones i Smith, 1999.) imaju veći rizik da budu žrtve vršnjačkog nasilja.

Povezanosti između introvertiranosti, niske socijalne potpore, sniženog samopoštovanja i moguće viktimizacije potvrđena je u istraživanju Egan i Perry (1998.). Oni smatraju da izloženost zlostavljanju može ojačati uvjerenje djeteta kako nije uspješno u interakciji s drugom djecom, a to onda može voditi do izloženosti većem riziku za zlostavljanje.

Pregled poteškoća u psihološkoj prilagodbi djece sudionika vršnjačkog nasilja

O posljedicama izloženosti vršnjačkom nasilju po prvi put se počelo raspravljati nakon objave knjige Toma Browna »*School Days*« u Engleskoj u 19. stoljeću. Ova knjiga potaknula je javnu raspravu o posljedicama nasilnog ponašanja u engleskim javnim školama (Huges, 1968.). Od tog razdoblja pa sve do 70-ih godina prošlog stoljeća bila su rijetka sustavna istraživanja koja su se bavila istraživanjem ove problematike sve dok švedski istraživač Dan Olweus nije počeo provoditi seriju istraživanja o prirodi i posljedicama nasilja među djecom u skandinavskim školama. Nakon toga, uslijedile su brojne studije koje su se bavile istraživanjem kratkotrajnih i dugotrajnih posljedica vršnjačkog nasilja, a provedene su širom svijeta. Glavni cilj istraživača bilo je utvrđivanje posljedica kod djece koja su bila izložena nasilnom ponašanju, nešto pažnje bilo je usmjereno na moguće socijalne posljedice za djecu počinitelje nasilja te na posljedice uključenosti u vršnjačko nasilje kao

žrtva/zlostavljač (Rigby, 2003.). Danas je poznato da sudjelovanje u vršnjačkom nasilju može imati ozbiljne posljedice za počinitelje nasilja, djecu koja doživljavaju nasilje i za djecu koja doživljavaju nasilje, ali su i nasilna prema drugoj djeci (Lyznicki, McCaffree i Robinowitz, 2004.). Posljedice vršnjačkog nasilja mogu se pokušati grupirati u tri kategorije: psihološke poteškoće, poteškoće u socijalnom funkcioniranju i tjelesne posljedice.

Povezanost između izloženosti kontinuiranom zlostavljanju od strane vršnjaka i niskog samopoštovanja potvrđena je u brojnim istraživanjima koja su uključivala često zlostavljanu djecu različitih dobnih skupina. Navedena istraživanja provedena su u Engleskoj (Boulton i Smith, 1994.; Mynard i Joseph, 1997.), Irskoj (O'Moore i Hillery, 1991.) i Australiji (Rigby i Cox, 1996.). Neki istraživači smatraju da i sami počinitelji nasilja imaju nisko samopoštovanje te da je jedan od načina prevencije vršnjačkog nasilja razvijanje samopoštovanja kod djece koja se nasilno ponašaju prema drugima (Rigby, 2002.). Međutim, to nije potvrđeno u nekim drugim istraživanjima (Olweus, 1993.; Rigby, 1997.; O'Moore i Hillery, 1991.).

Djevojčice koje su često izložene nasilnom ponašanju procjenjuju se manje sretnima u odnosu na dječake koji doživljavaju nasilje (Rigby i Slee, 1993.). I druga transverzalna istraživanja vršnjačkog nasilja (O'Moore i Hillery, 1991.; Boulton i Underwood, 1992.; Forero i sur., 1999.) u kojima su korištene skale za samoprocjenu sreće potvrđuju povezanost između izloženosti nasilnom ponašanju i osjećaja nesretnosti u osnovnoj i srednjoj školi. Najintenzivniji osjećaj nesretnosti je kod djece mlađe od 13 godina (Rigby i Slee, 1993.). Djeca koja su počinitelji nasilja i sami su nesretna djeca (Rigby i Slee, 1993), međutim, nije poznato čine li zlostavljanje drugih počinitelje nasilja nesretnima ili su oni nesretni pa ih to navodi da zlostavljaju druge. Rigby (2002.) smatra da je točnija ova druga pretpostavka.

Rezultati dosadašnjih istraživanja ukazuju na povezanost između sudjelovanja u vršnjačkom nasilju i ozbiljnih psiholoških poteškoća. Utvrđena povezanost izraženija je kod djevojčica nego kod dječaka (Brunstein Kolmek i sur., 2008.; Harnish i Guerra, 2002.; Kumpulainen, Räsänen i Henttonen, 1999.; Kumpulainen i Räsänen, 2000.; Kumpulainen, 2008.; Devine i sur., 2008.; Lien i sur., 2009.).

U istraživanju provedenom u Engleskoj koje je uključivalo 6 282 učenika osnovnih i srednjih škola utvrđeno je da djeca koja doživljavaju nasilje istovremeno izražavaju osjećaje ljutnje i samosažaljenja, s tim da je samosažaljenje mnogo češće kod djevojčica (Borg, 1998.). Rigby (1998.) navodi da relativno visok postotak učenika koji su često bili izloženi zlostavljanju izjavljuju da su se nakon zlostavljanja u školi osjećali ljuto (32%) ili tužno (37%).

Jedna od najčešćih emocionalnih reakcija na dugotrajnu izloženost zlostavljanju je kronična anksioznost (Bond i sur., 2001.; Kumpulainen, 2008.; O'Moore i Hillery, 1991.). U istraživanju provedenom među osnovnoškolskom djecom u dobi

od 7 do 10 godina u Engleskoj utvrđeno je da djeca izložena nasilju značajno više izvještavaju da »ne spavaju dobro« te da noću mokre (Williams i sur., 1996.). Strah od nasilja imalo je 25% djece u istraživanju provedenom na 11 535 djece u dobi od 13 do 15 godina u Engleskoj i Walesu (Francis i Jones, 1994.). Djeca koja doživljavaju nasilje često navode da se osjećaju razdražljivo, nervozno te da se kod njih javlja osjećaj panike nakon epizode zlostavljanja. Većina njih (30%) kaže da imaju ponavljajuća sjećanja o incidentu zlostavljanja, a 29% njih navodi da nakon zlostavljanja imaju poteškoća s koncentracijom (Sharp, 1995.).

Djeca koja doživljavaju nasilje osjećaju se usamljeno i bespomoćno te se kod njih mnogo češće u odnosu na ostalu djecu mogu utvrditi simptomi kliničke depresije (Kumpulainen i sur., 1998.; Kumpulainen, 2008.; Kaltialo-Heino i sur., 1999.; Brunstein-Kolmek i sur., 2007.). Emocionalne poteškoće češće su kod djevojčica nego kod dječaka (Pedreira-Masa i sur., 2006.; Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Due i sur., 2005.; Ivarsson i sur., 2005.; Devine i sur., 2008.; van der Wal, de Witt i Hirasing, 2003.).

Često zlostavljana djeca oba spola značajno više nego ostala djeca imaju suicidalne misli (Kaltialo-Heino i sur., 1999.; van der Wal de Witt i Hirasing, 2003.; Kim i sur., 2009.). Brunstein Kolmek i suradnici (2007.) utvrdili su da je ne samo česta, već i rijetka uključenost u vršnjačko nasilje povezana sa suicidalnim idejama i namjerama, pogotovo kod djevojčica.

Rivers i Cowie (2006.) navode da je 17% djece u njihovom istraživanju, a koja su bila izložena homofobičnom nasilju, imalo simptome povezane sa PTSP-om. Spomenuti simptomi očituju se kao problemi u ponašanju, izbjegavanje škole, razreda i osoba koje se povezuju s vršnjačkim nasiljem te gubitak interesa za ljude. Često su imala nametnuta sjećanja o traumatskom događaju, noćne more, zastrašujuća sjećanja na jedan ili više traumatskih događaja te glavobolje i bolove u trbuhu (Rivers, Duncan i Besag, 2007.).

Djeca koja se nasilno ponašaju prema drugoj djeci također imaju ozbiljne psihološke poteškoće. To se posebno odnosi na dječake koji se nasilno ponašaju u dobi između 13 i 16 godina. Poteškoće se manifestiraju kao anksioznost, lošije strategije suočavanja i različiti oblici psihosomatskih poteškoća (Rigby, 2002.). Djeca koja često zlostavljaju drugu djecu imaju statistički značajno veću vjerojatnost za razvoj depresije u usporedbi s djecom koja nisu uključena u vršnjačko nasilje (Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Forero i sur., 1999.; Burnstein Kolmek i sur., 2007.). Kod počinitelja nasilja također se javlja veća vjerojatnost od pojave suicidalne misli u odnosu na ostalu djecu (Zaborskis i Vareikiene, 2008.; van der Wal, de Witt i Hirasing, 2003.; Kim i sur., 2009.).

Povećani rizik za razvoj depresivnog poremećaja, suicidalno ponašanje i suicidalne misli utvrđen je i kod ispitanika koji su identificirani kao djeca koja

doživljavaju nasilje, ali ga istovremeno i sami čine (Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Forero i sur., 1999.; Brunstein Kolmek i sur., 2007.).

Istraživanja pokazuju da djeca koja su ponavljano zlostavljana u školi pokazuju nesklonost prema školskom okruženju (Rigby, 2002.). U istraživanju provedenom u SAD-u djeca koja su u vrtiću identificirana kao žrtve nasilja kasnije su češće u odnosu na drugu djecu procjenjivala da ne vole školu (Kochenderfer i Ladd, 1996.; Ladd, Kochenderfer i Coleman, 1997.). Slični rezultati utvrđeni su i u istraživanju provedenom među djecom osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta u Australiji (Rigby, 1994.).

Djeca koja doživljavaju nasilje više izostaju iz škole nego druga djeca (Rigby, 1997.). Izostajanje se proporcionalno povećava s učestalošću zlostavljanja. Rezultati istraživanja provedenog u Australiji pokazuju da 25% djevojčica i 19% dječaka, koji su barem jednom tjedno bili izloženi nasilnom ponašanju, često ostaju kod kuće kako bi izbjegli odlazak u školu, a samim time i nasilje u školi. U slučajevima kada je zlostavljanje bilo manje učestalo, odlazak u školu izbjegavalo je 4% dječaka i 12% djevojčica. Iz navedenih rezultata vidljivo je da djevojčice češće u odnosu na dječake izostaju iz škole kako bi izbjegle nasilno ponašanje od strane vršnjaka.

Schwartz i suradnici (1998.) proveli su kratkotrajno prospektivno istraživanje o povezanosti uloge žrtve u vršnjačkom nasilju i problema u ponašanju kod djece. U istraživanju je sudjelovalo 330 učenika u dobi od 8 do 9 godina. Ponovljeno istraživanje provedeno je kada su djeca bila u dobi od 10 i 11 godina. Kod djece izložene nasilju u oba mjerenja su utvrđene eksternalizirane psihološke poteškoće, nezrelo i ovisno ponašanje, agresivnost, ozbiljni problemi ponašanja, hiperaktivnost, anti-socijalno ponašanje te pretjerana konzumacija alkohola.

Fobije i strahovi, koji se razvijaju kao posljedica izloženosti zlostavljanju, utječu na često izostajanje i bježanje iz škole zbog čega dolazi do manjeg broja interakcija s ostalom djecom u razredu, što na posljetku vodi dijete u izolaciju (Pedreira-Masa Rodrigues-Piedra i Seoane-Lago, 2006.; Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Due i sur., 2005.; Ivarsson i sur., 2005.; Gini, 2007.; Kumpulainen, 2008.).

Retrospektivna istraživanja ukazuju na moguću uzročnu povezanost između izloženosti nasilju u školi i dugotrajnih poteškoća u prilagodbi (Tritt i Duncan, 1997.). U istraživanju provedenom na 276 odraslih osoba (u dobi od 15 do 66 godina) u Engleskoj koja su bila izložena zlostavljanju u djetinjstvu, približno polovica sudionika istraživanja izvijestila je da ima dugotrajne psihološke posljedice, najčešće na području osobnih odnosa (Hugh-Jones i Smith, 1999.). U retrospektivnom istraživanju provedenom na odraslim ispitanicima (Rigby, 2003.) utvrđeno je da interpersonalne poteškoće muškaraca koji su bili izloženi viktimizaciji u školi za posljedicu imaju strah od intimnosti i sramežljivost, što ih ograničava u stvaranju zadovoljavajućih intimnih veza s osobama suprotnog spola.

Djeca koja doživljavaju nasilje, a koja su istovremeno i počinitelji nasilja, imaju značajno lošije odnose s ostalom djecom u razredu u odnosu na djecu koja ni na koji način ne sudjeluju u u nasilju (Nansel i sur., 2004.; Hanish i Guerra, 2002.). Utvrđeno je da imaju najviše problema u ponašanju (Juvonen, Graham i Schuster, 2003.; Forero i sur., 1999.) i izražene eksteralizirane psihološke poteškoće (Ivarsson i sur., 2005.; Lien i sur., 2009.).

Kao i ostala djeca uključena u vršnjačko nasilje, počinitelji nasilja ne vole školu i izostaju iz škole mnogo češće nego većina ostale djece (Rigby i Slee, 1993.). Rigby (2002.) smatra da se ovi rezultati vjerojatno ne mogu smatrati znakovima poteškoća u prilagodbi. Smatra da ekstrovertiran i avanturama sklon stil života djece koja se nasilno ponašaju utječe na to da se oni dosađuju u školi i da traže zabavu izvan škole. Međutim, utvrđeno je da djeca koja ozbiljno zlostavljaju drugu djecu imaju značajno veći rizik za delinkventno i kriminalno ponašanje te pretjeranu konzumaciju alkohola u mlađoj odrasloj dobi u odnosu na ostalu djecu (Olweus, 1993.; Olweus, 1998.; Nansel i sur., 2004.).

Tjelesni simptomi kao što su glavobolje, bolovi u trbuhu, bolovi u leđima, stezanje u prsima, upale grla, poteškoće sa spavanjem, jutarnji umor, loš apetit i noćno mokrenje često su povezani s izloženošću nasilju od strane vršnjaka (Due i sur., 2005.; Ivarsson i sur., 2005.; Williams i sur., 1996.; Rigby, 1998.; Fekkes, Pijpers i Verloove-Vanhorick, 2004.). Wolke i suradnici (2001.) navode da su utvrdili nisku i umjerenu povezanost između izloženosti neposrednom nasilju u školi i čestih zdravstvenih problema kao što su ponavljane upale grla, prehlade i kašalj, ali ne i relacijskog zlostavljanja i zdravstvenih poteškoća.

Djeca koja se nasilno ponašaju, u odnosu na ostale sudionike vršnjačkog nasilja, češće imaju zdravstvene poteškoće koje se manifestiraju kao glavobolje i noćno mokrenje (Fekkes Pijpers i Verloove-Vanhorick, 2004.).

Djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sami čine imaju značajno veći rizik u odnosu na djecu koja nisu sudionici vršnjačkog nasilja za psihosomatske poteškoće kao što su abdominalni bolovi, slabiji apetit, noćno mokrenje te osjećaj umora (Fekkes Pijpers i Verloove-Vanhorick, 2004.; Rigby, 1998.).

Pristupi i metodološke poteškoće u istraživanju vršnjačkog nasilja

Istraživanje vršnjačkog nasilja područje je u kojem rezultati istraživanja u velikoj mjeri ovise o korištenoj metodologiji odnosno načinu provođenja istraživanja.

Najpouzdanijom metodom za procjenjivanje vršnjačkog nasilja smatra se istraživanje pomoću anonimnih upitnika za uzorku djece jer omogućava djeci da

izravno progovaraju o vlastitim iskustvima (Baldry, 2003). Dodatna prednost ove metode jest vremenska i financijska ekonomičnost. Upitnici se popunjavaju skupo tijekom školskog sata što omogućuje relativno brzo prikupljanje podataka, a za provedbu istraživanja nisu potrebni posebno educirani stručnjaci. Međutim, ova metoda ima nedostatke i ograničenja. Ispunjavanje upitnika tijekom školskog sata može utjecati na to da se djeca koja sudjeluju u istraživanju mogu osjetiti nedovoljno anonimno i ne odgovarati potpuno iskreno o svojim iskustvima. Također, kako je zbog etičkih principa dopušteno da učenik u bilo kojem trenutku prestane s ispunjavanjem upitnika te ako ispunjavanje upitnika traumatizira dijete zbog prisjećanja na proživljeno nasilje, ova metoda može rezultirati pristranim uzorkom. Dodatni uzrok, a možda i značajniji, pristranog uzorka je selektivno pristajanje ravnatelja škola da se istraživanje provede u njihovoj školi. Škole koje ne pridaju pažnju nasilju među djecom te ako ravnatelj procijeni da se taj problem javlja učestalo u njegovoj školi, može odbiti da njegova škola sudjeluje u istraživanju. Usprkos navedenim ograničenjima, ova metoda smatra se najboljom za utvrđivanje incidencije te je i najčešće korištena metoda. Razvijen je veći broj upitnika za procjenu vršnjačkog nasilja koji se mogu grupirati u četiri skupine. U prvoj skupini su upitnici koji se odnose na samoprocjenu nasilničkog ponašanja kao što su *Aggression Scale* (Orpinas i Frankowski, 2001.) i *Bullying-Behavior Scale* (Austin i Joseph, 1996). U drugoj skupini su upitnici za procjenu izloženosti nasilničkom ponašanju kao što je *Multidimensional Peer-Victimization Scale* (Mynard i Joseph, 2000.). Za procjenu izloženosti nasilnom ponašanju, ali i nasilnog ponašanja prema drugoj djeci razvijeni su broji instrumenti, a jedan od najčešće korištenih je *Olweus Bullying Questionnaire* (Solberg i Olweus, 2003.). I na kraju, u posljednjoj skupini su upitnici koji uz procjenu izloženosti nasilnom ponašanju, učestalosti nasilnog ponašanja prema drugoj djeci ispituju i ponašanje djece koja promatraju nasilno ponašanje, socijalnu koheziju i povjerenje, precipiranu potporu od strane djece, samopoštovanje, stavove prema vršnjačkom nasilju i sl. Neki od upitnika iz ove skupine su *Student School Survey* (Williams i Guerra, 2007.) i *Bully Survey* (Swearer i Cary, 2003.).

Druga metoda prikupljanja podataka o vršnjačkom nasilju je prikupljanje podataka od strane vršnjaka. Djeca imaju zadatak da navedu na koju se sve djecu odnosi neko počinjeno ili doživljeno nasilno ponašanje. Ova metoda omogućuje utvrđivanje koja su djeca izložena nasilnom ponašanju, na koji način, te koja se djeca nasilno ponašaju prema drugoj djeci. Prednost ove metode je što osigurava veću anonimnost djece koja sudjeluju u istraživanju te je posebno prikladna kada se planiraju intervencije na razini razreda. Međutim, ova metoda nije najpouzdanija za utvrđivanje učestalosti odnosno incidencije nasilnog ponašanja (Smith, Madsen i Moddy, 1999.; Pakaslahti i Keltikangas-Jarvinen, 2000.).

Podaci o učestalosti vršnjačkog nasilja mogu se prikupiti i od strane učitelja i nastavnika. Ova metoda slična je prethodno opisanoj, pri čemu se od nastavnika traži da procjene koja djeca se nasilno ponašaju, koja djeca su izložena nasilnom ponašanju te koji oblici nasilnog ponašanja su prisutni među djecom. Dodatna prednost ove metode je da se učitelje može instruirati da prate određene vrste ponašanja i posljedice takvog ponašanja kroz duže razdoblje, čime je omogućeno detaljnije opisivanje problema nasilja. Ipak, ova metoda nije pouzdana za utvrđivanje incidencije zlostavljanja budući da se nasilje odvija najčešće u odsustvu odraslih osoba. Osim toga, neki autori (Smith i Sharp, 1994.) smatraju da nastavnici mogu uvelike podcijeniti učestalost vršnjačkog nasilja koje se događa u školi jer mogu imati poteškoća u razlikovanju nasilnog ponašanja i dosađivanja. Pellegrini i Bartini (2000.) smatraju da procjene nastavnika mogu biti pristrane jer su one rezultat iskustva nastavnika s učenicima u određenom okruženju i pristranost se može javiti ako nastavnici promatraju učenike u ograničenom broju postavki.

Direktno opažanje u stvarnim uvjetima omogućava istraživačima praćenje nasilnog ponašanja u situacijama u kojima se ono odvija. Ova metoda je posebno dobra u početnim fazama istraživanja jer omogućava utvrđivanje različitih oblika nasilnih ponašanja koja se događaju u školi, ali i varijabli koje posreduju pojavi nasilnog ponašanja. Nedostatak ove metode je vremenska i financijska neekonomičnost. Osim toga, rezultati dobiveni ovom metodom ne koreliraju dobro kroz vremenska razdoblja, vjerojatno zbog ograničenog uzorka koji se promatra i ponašanja koja su specifična za određene situacije (Pellegrini i Bartini, 2000.).

Za procjenu vršnjačkog nasilja može se koristiti i strukturirani intervju. Ova metoda vrlo je slična istraživanju putem upitnika, a pruža i dodatnu mogućnost provjere je li dijete na dobar način shvatilo sva pitanja – npr. termin *bullying* kada se prevede na različite jezike, u različitim kulturama obuhvaća različita nasilna ponašanja. Nedostatak ove metode je financijska i vremenska neekonomičnost, budući da je za vođenje intervjua potreban posebno educiran (tim) stručnjak(a). Osim toga, rezultati intervjua mogu biti subjektivni i podložni pristranosti koja može biti posljedica stavova intervjua (Casey-Cannon, Hayward i Gowen, 2001.).

Najidealnija metoda kojom se osim utvrđivanja učestalosti nasilnog ponašanja obuhvaćaju i čimbenici rizika i posljedice zlostavljanja je longitudinalno praćenje visokorizične skupine. Ova metoda omogućava da se odvoje utjecaji nasilja od drugih varijabli. No uz ovu metodu vežu se i značajni nedostaci kao što su osipanje ispitanika kroz vrijeme i etička pitanja, poput nepružanja tretmana zlostavljanom djetetu kako bi se pratilo njegovo postignuće (Pellegrini i Bartini, 2000.).

Etički aspekti istraživanja vršnjačkog nasilja

Etika istraživanja zlostavljanja i zanemarivanja djece predstavlja poseban problem unutar opće strategije etičkog kodeksa o znanstvenim istraživanjima.

Etička pitanja koja se javljaju prilikom provođenja istraživanja temeljenih na upitnicima za samoprocjenu među školskom djecom zahtijevaju da se razmatraju ista etička pitanja kao i kada se radi o istraživanjima među odraslima. To uključuje pružanje dovoljno informacija o ciljevima istraživanja, korištenoj metodologiji, očekivanim rezultatima i potencijalnim rizicima i tegobama koje sudionici u istraživanju mogu doživjeti. Osim toga, svaki sudionik istraživanja treba biti informiran da može slobodno odustati od sudjelovanja u istraživanju u bilo kojem njegovom dijelu i u bilo koje vrijeme. Integritet sudionika istraživanja treba biti poštovan i treba poduzeti sve kako bi se poštovala privatnost ispitanika, kao i osigurati da istraživanje ima minimalan utjecaj na djetetovo tjelesni, mentalni i emocionalni integritet (Helweg-Larsen i Bowing-Larsen, 2003.).

U istraživanjima koja koriste kvantitativni pristup detekcija osobnih obilježja predstavlja informaciju koja neće biti zloupotrebljena te se uglavnom štiti primjenom načela anonimnosti, dok je unutar modela kvalitativnog istraživanja nemoguće u potpunosti primijeniti navedeno načelo zbog idiografičnosti metode. Stoga se od istraživača očekuje zaštita privatnosti kroz naknadnu anonimizaciju podataka. Pored toga, otvorenost nacrtu kvalitativnih metoda nalaže produbljivanje uvida u informativne slučajeve, što bi u slučaju zlostavljanja moglo predstavljati dodatnu ekspoziciju i traumatizaciju sudionika istraživanja narušavajući pri tom njihovu dobrobit (Rimac, Zorec i Ogresta, 2010.). Senzibilizacija za navedene dileme kao i razmatranja o mogućim konzekvencama postupaka istraživača, s moralnog, pravnog i spoznajnog aspekta, mogu doprinijeti uspostavi etičkih standarda koji bi mogli unaprijediti istraživačku praksu.

ZAKLJUČAK

Vršnjačko nasilje je složen fenomen moderiran ne samo osobnim karakteristikama pojedinca nego i odgojnim postupcima unutar obitelji, kao i situacijskim čimbenicima kao što su učestalost i vrste nasilja. Ono predstavlja uznemirujuće iskustvo koje vrlo često traje i po nekoliko godina. Sudioništvo u vršnjačkom nasilju prediktor je kratkotrajnih i dugotrajnih psiholoških poteškoća. Poremećaji raspoloženja, anksiozni poremećaji i problemi u ponašanju česte su posljedice vršnjačkog nasilja. Rijetko neko pojedinačno ponašanje predviđa buduće poteškoće tako jasno kao vršnjačko nasilje te to upućuje na obveznu psihološku i psihijatrijsku procjenu djece sudionika vršnjačkog nasilja, bilo da se radi o djeci koja su izložena

nasilnom ponašanju, djeci koja su počinitelji nasilja ili djeci koja doživljavaju nasilje, ali se i sama nasilno ponašaju prema drugoj djeci.

Stručnjaci različitih profila koji rade s djecom trebali bi biti obazrivi prema mogućim znakovima viktimizacije ili nasilnog ponašanja kod djece i mladih, osobito kod djece koja ulaze u skupinu visokorizične djece kao što su djeca s poteškoćama u razvoju ili djeca koja imaju karakteristike djeteta koje doživljava nasilje i koje je istovremeno nasilno prema drugoj djeci. Također, potrebno je provoditi kvalitetna istraživanja na temu vršnjačkog nasilja. Iako je došlo do ekspanzije istraživanja na ovu temu posljednjih godina, još uvijek postoji mnogo toga što se treba naučiti o ovom problemu.

Potrebno je provoditi treninge i kontinuirane edukacije o karakteristikama vršnjačkog nasilja, kratkoročnim i dugoročnim posljedicama te oblicima intervencija koje su efikasne za reduciranje vršnjačkog nasilja, a u koje bi bili uključeni nastavnici i zdravstveni djelatnici.

Osim toga, trebalo bi raditi na podizanju javne svijesti o vršnjačkom nasilju i posljedicama vršnjačkog nasilja kroz različite oblike javnih kampanja.

LITERATURA

1. Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8-12-years-old Greek school-children. **Aggressive Behavior**, 26, 49-56.
2. Almeida, A. (1999). Portugal. In: Smith, P. K., Morita, J., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. , Slee, P. T. (eds.), **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London: Routledge.
3. Austin, S. & Joseph, S. (1996). Assessment of bully/victim problems in 8-11 year-olds. **British Journal of Educational Psychology**, 66, 447-456.
4. Baldry, A. C. & Farrington, D. P. (1998). Parenting influences on bullying and victimization. **Criminal and Legal Psychology**, 3, 237-254.
5. Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. **Child Abuse & Neglect**, 27 (7), 713-732.
6. Baron-Cohen, S., Jolliffe, T., Mortimore, C. & Robertson, M. (1999). Another advanced test of theory of mind: Evidence from very high functioning adults with autism or asperger syndrome. **Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines**, 38, 813-822.

7. Batsche, G. M. & Knoff, H. M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problems in the schools. **Social Psychology Review**, 23, 165-174.
8. Bilić, V. & Karlović, A. (2004). **Nasilje među djecom**. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
9. Brunstein Klomek, A., Marrocco, F., Kleinman, M., Schonfeld, I. S. & Gould, M. S. (2007). Bullying, depression, and suicidality in adolescents. **Journal of the American Academy of Child and Adolescent**, 46 (1), 40-49.
10. Brunstein Klomek, A., Sourander, A., Kumpulainen, K., Piha, J., Tamminen, T., Moilanen, I., Almqvist, F. & Goud, M. S. (2008). Childhood bullying as a risk for later depression and suicidal ideation among Finnish males. **Journal of Affective Disorders**, 109 (1-2), 47-55.
11. Bond, L., Carlin, J. B., Thomas, L., Ruin, K. & Patton, G. (2001). Does bullying cause emotional problems? A prospective study of young teenagers. **British Medical Journal**, 323, 480-484.
12. Borg, M. G. (1998). The emotional reaction of school bullies and their victims. **Educational Psychology**, 18 (4), 433-444.
13. Boulton, M. J. & Underwood, K. (1992). Bully/victim problems among middle school children. **British Journal of Educational Psychology**, 62, 73-87.
14. Boulton, M. J. & Smith, P. K. (1994). Bully/victim problems in middle-school children: stability, self-perceived competence, peer perceptions and peer acceptance. **British Journal of Developmental Psychology**, 12, 315-329.
15. Bowers, L., Smith, P. K. & Binney, V. (1992). Cohesion and power in the families of children involved in bully/victim problems at school. **Journal of Family Therapy**, 14, 371-387.
16. Casey-Cannon, S., Hayward, C. & Gowen, K. (2001). Middleschool girls' reports of peer victimization: Concerns, consequences, and implications. **Professional School Counseling**, 5, 138-147.
17. Connolly, P. & Keenan, M. (2000). Racial Attitudes and Prejudice in Northern Ireland. Belfast: NISRA (<http://www.nisra.gov.uk/featpub/opps.html>).
18. Craig, W. M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety, and aggression in elementary school children. **Personality and Individual Differences**, 24, 123-130.
19. Craig, W. M., Pepler, D., & Atlas, R. (2000). Observations of bullying in the playground and in classroom. **School Psychology International**, 21, 22-36.
20. Crick, N. R. & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender and social psychological adjustment. **Child Development**, 66, 710-722.

21. Crick, N. R. & Bigbee, M. A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multiinformant approach. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 66, 337-347.
22. Dake, J. A., Price, J. H. & Telljohann, S. K. (2003). The nature and extent of bullying at school. **Journal of School Health**, 73 (5), 173-80.
23. Dawkins, J. L. (1996). Bullying, physical disability and the pediatric patient. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 38, 603-612.
24. Demaray, M. K. & Malecki, C. K. (2003). Perceptions of the frequency and importance of social support by students classified as victims, bullies and bully/victims in an urban middle school. **School Psychology Review**, 32, 471-489.
25. Devine, K. A., Storch, E. A., Geffken, G. R., Freddo, M., Humphrey, J. L. & Silverstein, J. H. (2008). Prospective study of peer victimization and social – psychological adjustment in children with endocrine disorders. **Journal of Child Health Care**, 12 (1), 76-86.
26. Due, P., Holstein, B. E., Lynch, J., Diderichsen, F., Gabhain, S. N., Scheidt, P. & Currie, C., Health Behaviour in School-Aged Children Bullying Working Group (2005). Bullying and symptoms among school-aged children: International comparative cross sectional study in 28 countries. **European Journal of Public Health**, 15 (2), 128-132.
27. Duncan, N. (1999). **Sexual bullying: Gender conflict and pupil culture in secondary schools**. London: Routledge.
28. Egan, S. K. & Perry, D. G. (1998). Does low self-regard invite victimization? **Developmental Psychology**, 34, 299-309.
29. Elez, K. (2003). **Nasilništvo i samopoimanje djece osnovnoškolske dobi**. Diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
30. Eron, L. D., Walder, L. O., Toigo, R. & Lefkowitz, M. M. (1963). Social class, parental punishment for aggression and child aggression. **Child Development**, 34, 849-867.
31. Espelage, D. L., Mebane, S. E. & Adams, R. S. (2004). Empathy, caring, and bullying: Toward an understanding of complex associations. In: Espelage, D. L., Swearer, S. M. (eds.), **Bullying in american schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention**. Mahwah, NJ: Erlbaum, 37-61.
32. Fekkes, M., Pijpers, F. I. M. & Verloove-Vanhorick, S. P. (2004). Bullying behaviour and associations with psychosomatic complaints and depression in Victims. **Journal of Pediatrics**, 144, 17-22.

33. Field, E. M. (1999). **Bully busting**. Lane Cove, NSW: Finch Publishing Pty.
34. Finnegan, R. A., Hodges, E. V. E. & Perry, D. G. (1998). Victimization by peers: Associations with children's reports of mother-child interaction. **Journal of Personality and Social Psychology**, 75, 1076-1086.
35. Forero, R., McLellan, L., Rissel, C. & Bauman, A. (1999). Bullying behaviour and psychological health among school students in new South Wales, Australia: Cross sectional survey. **British Medical Journal**, 319 (7206), 344-348.
36. Francis, L. J. & Jones, S. H. (1994). The relationship between Eysenck's personality factors and fear of bullying among 13-15 years olds in England and Wales. **Evaluation and Research in Education**, 8, 111-118.
37. Gini, G. (2007). Associations between bullying behaviour, psychosomatic complaints, emotional and behavioural problems. **Journal of Paediatrics and Child Health**, 44 (9), 492-497.
38. Hanish, L. D. & Guerra, N. G. (2002). A longitudinal analysis of patterns of adjustment following peer victimization. **Developmental Psychopathology**, 14, 69-89.
39. Hanish, L. D. & Guerra, N. G. (2004). Aggressive victims, passive victims, and bullies: Developmental continuity or developmental change? **Merrill – Palmer Quarterly**, 50, 17-38.
40. Hart, C. H., Ladd, G. W. & Burlleston, B. R. (1990). Children's expectations of the outcomes of social strategies: Relations with sociometric status and maternal disciplinary styles. **Child Development**, 61, 127-137.
41. Heinemann, P. P. (1972). **Mobbing – Gruppv° ald bland barn och vuxna**. Stocholm, Sweden: Naturoch Kultur.
42. Helweg-Larsen, K. & Bowing-Larsen, H. (2003). Ethical issues in youth surveys: Potentials for conducting a national questionnaire study on adolescent schoolchildren's sexual experiences with adults. **American Journal of Public Health**, 93 (11), 1878-1882.
43. Henggeler, S. W., Edwards, J. J., Cohen, R. & Somerville, M. B. (1991). Predicting changes in children's popularity: The role of family relations. **Journal of Applied Developmental Psychology**, 12, 205-218.
44. Holzbauer, J. J. & Berven, N. L. (1996). Disability harassment: A new term for a long-standing problem. **Journal of Counseling & Development**, 74 (5), 478-486.
45. Huges, T. (1968). **Tom Brown's school days**. New York: Airmont Publishing Co., Inc.: 1968, first published, 1857.

46. Hugh-Jones, S. & Smith, K. (1999). Self-reports of short and long term effects of bullying on children who stammer. **British Journal of Educational Psychology**, 69, 141-158.
47. Ivarsson, T., Bronberg, A. G., Arvidsson, T. & Gillberg, C. (2005). Bullying in adolescence: Psychiatric problems in victims and bullies as measured by the Youth Self Report (YSR) and the Depression Self-Rating Scale (DSRS). **Nordic Journal of Psychiatry**, 59, 365-373.
48. Junger-Tas, J. (1999): The Netherlands. In: Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. T. (eds.), **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London: Routledge.
49. Juvonen, J., Graham, S. & Schuster, M. A. (2003). Bullying among young adolescents: the strong, the weak, and the troubled. **Pediatrics**, 112 (6 Pt 1), 1231-1237.
50. Kanetsuna, T. & Smith, P. K. (2002). Pupil insights into bullying, and coping with bullying: A bi-national study in Japan and England. **Journal of School Violence**, 1 (3), 5-29.
51. Kaltialo-Heino, R., Rimpela, M., Marttunen, M., Rimpela, A. & Ratenen, P. (1999). Bullying, depression and suicidal ideation in Finnish adolescents: School survey. **British Medical Journal**, 319, 348-350.
52. Kim, Y. S., Leventhal, B. L., Koh, Y. & Boyce, W. T. (2009). Bullying increased suicide risk: Prospective study of Korean adolescents. **Archives of Suicide Research: Official Journal of the International Academy for Suicide Research**, 13 (1), 15-30.
53. Kochenderfer, B. J. & Ladd, G. W. (1996). Peer victimisation: Cause or consequence of school maladjustment. **Child Development**, 67, 1305-1317.
54. Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I., Alquest, F., Kresanov, Linn, S. I., Moilanen, I., Pih, J., Puura, K. & Tamminen, T. (1998). Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children. **Child Abuse & Neglect**, 22 (7), 705-707.
55. Kumpulainen, K., Räsänen, E. & Henttonen, I. (1999). Children involved in bullying: psychological disturbance and persistence of the involvement. **Child Abuse & Neglect**, 23 (12), 1253-1262.
56. Kumpulainen, K. & Räsänen, E. (2000). Children involved in bullying at elementary school age: Their psychiatric symptoms and deviance in adolescence. An epidemiological sample. **Child Abuse & Neglect**, 24, 1567-1577.

57. Kumpulainen, K. (2008). Psychiatric conditions associated with bullying. **International Journal of Adolescent Medicine and Health**, 20 (2), 121-132.
58. Ladd, G. W., Kochenderfer, B. J. & Coleman, C. C. (1997). Classroom peer acceptance, friendship and victimization: Distinct relational systems that contribute uniquely to children's social adjustment? **Child Development**, 68 (6), 1181-1197.
59. Levy, D. M. (1966). **Maternal Overprotection**. New York: Norton.
60. Lien, L., Green, K., Welander-Vatn, A. & Bjertness, E. (2009). Mental and somatic health complaints associated with school bullying between 10th and 12th grade students; results from cross sectional studies in Oslo, Norway. **Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health**, 5, 6.
61. Lyznicki, J. M., McCaffree, M. A. & Robinowitz, C. B. (2004). Childhood bullying: Implications for physicians. **American Family Physician**, 70 (9), 1723-1728.
62. Maras, P. & Brown, R. (2000). Effects of different forms of school contact on children's attitudes toward disabled and non-disabled peers. **British Journal of Educational Psychology**, 70, 337-351.
63. Mazur, J. & Malkowska, A. (2003). Bullies and victims among Polish school-aged children. **Medycyna Wieku Rozwojowego**, 7 (1 Pt 2), 121-134.
64. Mellor, A. (1999). Scotland. In: Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. T. (eds.), **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London: Routledge.
65. Munni, R. & Malhi, P. (2006). Adolescent violence exposure, gender issues and impact. **Indian Paediatrics**, 43, 607-612.
66. Mynard, H. & Joseph, S. (1997). Bully/victim problems and their association with Eysenck's personality dimensions in 8 to 13 years olds. **British Journal of Educational Psychology**, 67, 51-54.
67. Mynard, H. & Joseph, S. (2000). Development of the multidimensional peer-victimization scale. **Aggressive Behavior**, 26, 169-178.
68. Nansel, T. R., Overpeck, M. D., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, B. & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. **Journal of the American Medical Association**, 285, 2094-2100.
69. Nansel, T. R., Craig, W., Overpeck, M. D., Saluja, G. & Ruan, W. J. (2004). Health Behaviour in School-aged Children Bullying Analyses Working Group. Cross-national consistency in relationship between bullying behaviours and psychosocial adjustment. **Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine**, 158, 730-736.

70. Nettelbeck, T., Wilson, C., Potter, R. & Perry, C. (2000). The influence of interpersonal competence on personal vulnerability of persons with mental retardation. **Journal of Interpersonal Violence**, 15, 46–62.
71. O'Connell, P., Pepler, D. & Craig, W. (1999). Peer involvement in bullying: Insights and challenges for intervention. **Journal of Adolescence**, 22, 437-452.
72. O'Moore, A. M. & Hillery, B. (1991). »What do teachers need to know?« In: Elliott, M. (ed.), **Bullying: A practical guide to coping in schools**. Harlow: David Fulton.
73. Olweus, D. (1993). **Bullying at school**. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
74. Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. **Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines**, 35, 1171-1190.
75. Olweus, D. (1998). **Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti**. Zagreb: Školska knjiga.
76. Olweus, D. & Endresen, I. M. (1998). The importance of sex-of-stimulus object: Age trends and sex differences in empathic responsiveness. **Social Development**, 7, 370-388.
77. Olweus, D. (1999). Sweden. In: Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. T. (eds.), **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London: Routledge.
78. Orpinas, P. & Frankowski, R. (2001). The Aggression Scale: A self-report measure of aggressive behavior for young adolescents. **Journal of Early Adolescence**, 21, 50–67.
79. Ortega, R. & Mora-Merchan, J. A. (1999). Spain. In: Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. T. (eds.), **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London: Routledge.
80. Pakaslahti, L. & Keltikangas-Jarvinen, L. (2000). Comparison of peer, teacher and self-assessments on adolescent direct and indirect aggression. **Educational Psychology**, 20 (2), 177-190.
81. Pedreira-Masa, J. L., Rodrigues-Piedra, R. & Seoane-Lago, A. (2006). Children against children: Bullying as an emergent disorder. **Anales de Pediatría (Barcelona)**, 64 (2), 162-166.
82. Pellegrini, A. D., Bartini, M. & Brooks, F. (1999). School bullies, victims, and aggressive victims: Factors relating to group affiliation and victimization in early adolescence. **Journal of Educational Psychology**, 91, 216-224.

83. Pellegrini, A. D. & Bartini, M. (2000). A longitudinal study of bullying, victimization, and peer affiliation during the transition from primary to middle school. **American Educational Research Journal**, 37 (3), 699-725.
84. Pettit, G. S., Dodge, K. A. & Brown, M. M. (1988). Early family experience, social problem solving patterns and children's social competence. **Child Development**, 59, 107-120.
85. Pettit, G. S., Harrist, A. W., Bates, J. E. & Dodge, K. A. (1991). Family interaction, social cognition, and children's subsequent relations with peers and kindergarten. **Journal of Social and Personal Relationships**, 8, 383-402.
86. Perry, D. G., Kusel, S. J. & Perry, L. C. (1988). Victims of peer aggression. **Developmental Psychology**, 24, 807-814.
87. Perry, D. G., Perry, L. C. & Kennedy, E. (1992). Conflict at the development of antisocial behavior. In: Shantz, C. U. & Hartup, W. W. (eds.), **Conflict in child and adolescent development**. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 301-329.
88. Pikas, A. (1989). The common concern method for the treatment of mobbing. In: Roland, E. & Munthe, E. (eds.), **Bullying: An international perspective**. London: David Fulton in association with the Professional Development Foundation.
89. Rigby, K. (1994). Psycho-social functioning in families of Australian adolescent schoolchildren involved in bully/victim problems. **Journal of Family Therapy**, 16 (2), 173-189.
90. Rigby, K. (1997). Attitudes and beliefs about bullying among Australian school children. **Irish Journal of Psychology**, 18, 202-220.
91. Rigby, K. (1998). Suicidal ideation and bullying among Australian secondary school children. **Australian Educational and Developmental Psychologist**, 15 (1), 45-61.
92. Rigby, K. (2002). **New perspectives on bullying**. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
93. Rigby, K. (2003). Consequences of bullying in schools. **Canadian Journal of Psychiatry**, 48, 583-590.
94. Rigby, K. & Slee, P. T. (1993). Dimensions of interpersonal relating among Australian school children and their implications for psychological well-being. **Journal of Social Psychology**, 133 (1), 33-42.
95. Rigby, K. & Cox, I. K. (1996). The contributions of bullying and low self-esteem to acts of delinquency among Australian teenagers. **Personality and Individual Differences**, 21 (4), 609-612.

96. Rimac, I., Zorec, L. & Ogresta, J. (2010). Etičke dileme u kvalitativnom istraživanju zlostavljanja i zanemarivanja djece. III. znanstveno-stručni skup posvećen pitanjima nasilja. Osijek.
97. Rivers, I. & Smith, P. K. (1994). Types of bullying behaviour and their correlates. **Aggressive Behaviour**, 20, 359-368.
98. Rivers, I. & Cowie, H. (2006). Bullying and homophobia in U.K. schools: A perspective on factors affecting resilience and recovery. **Journal of Gay & Lesbian Issue in Education**, 3, 11-43.
99. Rivers, I., Duncan, N. & Besag, V. E. (2007). **Bullying. Handbooks for educators and parents**. Westport, Connecticut, London: Praeger Publisher.
100. Ross, D. M. (1996). **Childhood bullying and teasing: What school personnel, other professionals and parents can do**. Alexandria, VA: American Counselling Association.
101. Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Osterman, K. & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. **Aggressive Behavior**, 22, 1-15.
102. Schwartz, D., McFadyen-Ketchum, S. A., Dodge, K. A., Pettit, G. S. & Bates, J. E. (1998). Peer group victimization as a predictor of children's behavior problems at home and in school. **Development and Psychopathology**, 10, 87-99.
103. Schwartz, D. (2000). Subtypes of victims and aggressors in children's peer groups. **Journal of Abnormal Child Psychology**, 28, 181-192.
104. Seals, D. & Young, J. (2003). Bullying and victimization: Prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression. **Adolescence**, 38 (152), 735-747.
105. Sears, R. R., Whiting, J. W. M., Nowlis, V. & Sears, P. S. (1953). Some child rearing antecedents of aggression and dependency. **Genetic Psychology Monographs**, 47, 135-234.
106. Sears, R. R. (1961). Relation of early socialization experiences to aggression in middle childhood. **Journal of Abnormal and Social Psychology**, 63, 466-492.
107. Sharp, S. (1995). How much does bullying hurt? The effects of bullying on personal well-being and educational progress of secondary aged students. **Educational and Child psychology**, 12, 81-88.
108. Slee, P. T. & Rigby, K. (1993). Australian school children's self appraisal of interpersonal relations: The bullying experience. **Child Psychiatry and Human Development**, 23, 273-282.

109. Slee, P. T. (1995). Peer victimization and its relationship to depression among Australian primary school students. **Personality and Individual Differences**, 18 (1), 57-62.
110. Smith, P. K. & Sharp, S. (1994). **School bullying: Insights and perspectives**. London: Routledge.
111. Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. T. (eds.), (1999). **The nature of school bullying: A cross-national perspective**. London & New York: Routledge.
112. Smith, P. K., Madsen, K. C. & Moody, J. C. (1994). What causes age decline in reports of being bullied at school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. **Educational Research**, 41, 267-285.
113. Smith, P. K. & Shu, S. (2000). What good schools can do about bullying: Findings from a survey in English schools after a decade of research and action. **Childhood**, 7, 193-212.
114. Solberg, M. & Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire. **Aggressive Behavior**.
115. Strassberg, Z., Dodge, K. A., Bates, J. E. & Pettit, S. (1992). The longitudinal relation between parental conflict strategies and children's sociometric standing in kindergarten. **Merrill-Palmer Quarterly**, 38, 477-493.
116. Sutton, J. (1998). **Bullying: Social inadequacy or skilled manipulation?** Unpublished PhD thesis. Goldsmith College, University of London.
117. Swearer, S. M. & Cary, P. T. (2003). Perceptions and attitudes toward bullying in middle school youth: A developmental examination across the bully/victim continuum. **Journal of Applied School Psychology**, 19, 63-79.
118. Tritt, C. & Duncan, R. D. (1997). The relationship between childhood bullying and young adult self - esteem and loneliness. **Journal of Humanistic education and Development**, 36, 35-44.
119. Van der Wal, M. F., de Witt, C. A. M. & Hirasing, R. A. (2003). Psychosocial health among young victims and offenders of direct and indirect bullying. **Pediatrics**, 111, 1312-1317.
120. Veenstra, R., Lindenberg, S., Winter, A. F., Oldehinkel, A. J., Verhulst, F. C. & Ormel, J. (2005). Bullying and victimization in elementary schools: A comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. **Developmental Psychology**, 41 (4), 672-682.
121. Voss, L. D. & Mulligan, J. (2000). Bullying in school: Are short pupils at risk? Questionnaire study in a cohort. **British Medical Journal**, 4, 612-613.

122. Zaborskis, A. & Vareikiene, I. (2008). School bullying and its association with health and lifestyle among schoolchildren. **Medicina**, 44 (3), 232-239.
 123. Whitney, I. & Smith, P. K. (1993). A survey of the nature and extent of bully/victim problems in junior/middle and secondary schools. **Educational Research**, 35, 3–25.
 124. Williams, K., Chambers, M., Logan, S. & Robinskon, D. (1996). Association of common health symptoms with bullying in primary school children. **British Medical Journal**, 313, 17-19.
 125. Williams, K. R. & Guerra, N. G. (2007). Prevalence and predictors of internet bullying. **Journal of Adolescent Health**, 41, s14–s21.
 126. Woods, S. & White, E. (2005). The association between bullying behaviour, arousal levels and behaviour problems. **Journal of Adolescence**, 28, 381–395.
 127. Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L. & Karstadt L. (2000). The association between direct and relational bullying and behaviour problems among primary school children. **Journal of Child Psychology and Psychiatry**, 41, 989-1002.
 128. Wolke, D., Woods, S., Stanford, K. & Schulz, H. (2001). Bullying and victimization of primary school children in England and Germany: Prevalence and school factors. **British Journal of Psychology**, 92, 673-696.
 129. Yang, S. J., Kim, J. M., Kim, S. W., Shin, I. S. & Yoon, J. S. (2006). Bullying and victimization in boys and girls at South Korean primary schools. **Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry**, 45 (1), 69-77.
- Yude, C., Goodman, R. & McConachie, H. (1998). Peer problems of children with hemiplegia in mainstream primary schools. **Journal of Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines**, 39, 533–541.

Kristina Sesar

Mental Health Centre

Široki Brijeg Medical Centre

Bosnia and Herzegovina

PEER VIOLENCE CHARACTERISTICS

SUMMARY

The paper provides an overview of consequences of peer violence among children and adolescents. It focuses on defining peer violence, exploring the frequency of the problem as well as on determining the characteristics of children exposed to violence, children who are perpetrators of violence and children who are victims of violence but commit it as well. Consequences of violence on both violent children and children exposed to violent behaviour are analysed. The paper emphasises the fact that such an experience has a psychological effect on all individuals involved in peer violence (perpetrators of violence, victims of violence or individuals who are both victims and perpetrators). Therefore the central theme of this article relates to psychological consequences of peer violence on children and adolescents involved.

Key words: *peer violence, children exposed to violence, children perpetrators of violence, psychological adjustment, risk factors.*